

---

derland als geheel heeft ondergaan onder invloed van het Réveil en andere sterk religieus gerichte groepen. Het verenigingsleven werd als het ware opgedeeld in religieuze compartimenten.

Wat ten slotte nog opvalt aan het optreden van de Verbreiding was dat middengroepen via de vereniging een stem kregen. In de vereniging met alles daaromheen was een zelfbewuste geloofsge-meenschap actief. Iets dergelijks gebeurde rondom evangelisatie-lokalen die na 1850 overal in Nederland werden opgericht. Deze groepen orthodoxe protestanten claimden als het ware hun eigen deel in de (religieuze) openbaarheid van hun woonomgeving en werden daarmee zichtbaar voor vriend en vijand. Bewust van hun positie, zouden deze gelovigen, naarmate de negentiende eeuw vorderde, steeds duidelijker van zich laten horen. Het waren groepen die het heft in eigen hand namen, zichzelf organiseerden en waar men na 1870 niet langer omheen kon.